

NEMZETTUDAT A KÖZÉPKORI NYUGAT-EURÓPÁBAN.
A JELENSÉG FELBUKKANÁSA ÉS MŰKÖDÉSI FORMÁI*

(*Acta Poloniae Historica, XLVI. 1982. 5–31*)

A címben jelzett probléma tanulmányozásának előfeltétele annak ismerése, hogy léteztek a középkorban olyan közösségek, amelyeket bátran hívhatunk nemzetnek, s amelyek rendelkeztek ilyen közösségtudattal. Mint ismeretes, a történészek, különösen pedig a modern kori történészek java része nem fogadja el nemzeti közösségek létezését a középkorban, mivel szerintük nemzetek csupán a felvilágosodás és a francia forradalom idején tűntek fel. Mivel a velük folytatott vita nem fér e tanulmány keretei közé, itt szeretném felhívni az olvasó figyelmét a tárgyról írott cikkemre.¹

Itt csupán annyit szeretnék megjegyezni – és ezzel kapcsolódni ezen utóbbi cikk után megjelent vitacikkekhez –, hogy a középkori nemzet létezésének elfogadásával távolról sem óhajtom semmibe venni a középkori és a modern nemzet közötti különbségeket. A modern nemzetet a középkoritól annak összehasonlíthatatlanul tágabb tudati szférája különbözteti meg, amely felöleli csaknem az összes (mindamellettsé sohasem valamennyi) embert, aki potenciálisan annak részét képezheti, valamint az, hogy annak tartós jellege távol tartja mindazoktól az ingadozásoktól, amelyeknek a középkori nemzet oly nagy mértékben ki van téve.

A középkori nemzettudattal foglalkozó kutatóknak általában szeméretre vetik, hogy meghamisítják a valóságos tényállást és e nemzettudatról kialakított képet, mivel erősen el vannak foglalva az olyan megnyilvánulások összegyűjtésével, amelyek a különféle idegen közösségek elleni gyűlöletről tanúskodnak, vagy olyan erőfeszítésről, hogy – megalomániától indítva – saját etnikai közösségüket a többi fölé emeljék.² A kutatás tárgya – Rudolf Jaworski szerint – mindig ugyanaz a néhány forrás, ezeket idézik a legkülönbözőbb szövegösszefüggésekben, holott ezek a ránk maradt középkori szövegeknek csupán egy elenyésző részét képezik. Sőt, ha az önállóan alkotó szerzők irodalmi munkáinak összességét vesszük figyelembe, amelyek a saját nemzetüket dicsőítő, más nemzeteket gúnyoló kijelentéseket tartalmaznak, akkor ezek mennyiségileg végképp nem jönnek számításba.

Az igaz ugyanis, hogy a középkori irodalomnak csak elenyésző hányadát teszik ki a nacionalista megnyilvánulások. A középkor embere nem csupán nemzeti közösségének volt tudatos tagja (ha egyáltalán az volt!), hanem igen gyakran mindennek előtt városlakó volt, vagy vidéki, vagy pedig egy adott vidék szülőtte; ezenkívül keresztény volt – vagyis egy olyan, sokkal tágabb közösség tagja, amely érzelmileg az első helyen állt. Világos tehát, hogy az írásbeli megnyilatkozásokban az emberek magatartását befolyásoló legkülönbözőbb kötődések egyvelegével találkozunk. Hogy a sován magatartás ritka volt, az csak középkori őseink érdeméül tudható be. A más nemzetek lealacsonyítására törő nemzeti büszkeség kiéleződése szerencsére ma sem jellemzi sem a történetírást, sem pedig az irodalmat, és ez természetesen nem bizonyíték a nemzettudat hiánya mellett.

Az e tekintetben rendkívül érzékeny lengyel terminológia lehetővé teszi a nemzettudat éles megkülönböztetését a nacionalizmustól, és a sovínizmustól; sok nyugati tudós a nacionalizmus kifejezésével él mindhárom jelenség jelöléséhez. Az első egészen egyszerűen adott nemzethez való tartozás tudását jelöli, amely tudás csakis rendkívüli körülmények között válik az e nemzethez való tudatos ragaszkodássá; és ebben nincs sem megalómánia, sem pedig a szomszéd nemzetek iránti megvetés; éppen ezért igen nehéz a forrásokból kihámozni. Innen származik az a kutatási posztulátum-számba menő következtetés, miszerint: ha egyszer a nemzettudatra vonatkozó kutatásaink során azon kevés számú ember véleményének elemzéséhez kell folyamodnunk, akik ráadásul nem is képviselik a társadalom valamennyi csoportját, akkor ezeket a véleményeket a maguk egészében kell vizsgálatunk tárgyává tennünk: csak így tűnhet elő, hogy az általunk vizsgált szerző a saját nemzetéhez való tartozását mennyire emelte az egyéb közösségekhez való tartozás fölé. És ez gyakran nem a közvetlenül nemzeti tárgyú kijelentésekből következik, hanem más problémák vizsgálatából; gyakran tudni kell „olvasni a sorok között”, de nem beleolvasni a sorokba. Jó módszernek látszik, ha a különböző szerzőknél megvizsgáljuk a „mi”, a „miénk” (az „a mi...” jelzős) névmások jelentését, mivel ezek spontán megnyilvánulások, amelyeket nem befolyásolt a hivatalos formula. Reinhard Wenskus, Rudolf Buchner és Friedrich Lotter nyugatnémet történészek szerint az ezirányú kutatásokban fontos eredményeket értek el az NDK-ban, nevezetesen Eckhard Müller-Mertens és Wolfgang Eggert.³

A középkori nemzettudat egyik lényeges elemét képezte az eredeti közösségben való hit. Ez rendszerint valamely konkrét eredetmítoszhoz kapcsolódott, aminek többszörös funkciója volt: e mítosz szerint az illető nemzet valamely nagy és híres ókori néptől származik; bekapcsolta abba a

genealógiába, amely az európai népeket Noé valamely fiától (de nem Chamtól!) származtatja és genealógiailag magyarázza a többi, nyelvileg rokon népekkel való együvértartozást. Az eredetmítoszok egy része a régi múltban keletkezett, és az egyik (általában az államalapító) törzs tudatában öröklődött tovább; másik részük azonban az „elkötelezett tudomány” szándékos alkotásai, olyan történészek és írók kitalálásai, akik a Biblia és más ókori művek segítségével a nemzet történelmét és genealógiáját vissza tudták vezetni egészen a történelem hajnaláig, azaz egészen Noéig. Csupán az olaszok képeznek kivételt, mivel ők a rómaiak közvetlen leszármazottjainak tekintették magukat, és teljes egészében átvették mítoszukat: annyiban azonban kiegészítették, hogy őseiket Noétól származtatták.

Az eredetmítoszok értékes források, amelyeket a kialakuló nemzet elitjének öntudatát tanulmányozó tudósok mindezideig még nem merítettek ki.⁴ Mítoszokat a viszonylag késői közösségek is gyártottak; ezek kicsinyes érdekek alapján létrejött közösségek voltak, amelyek ellentétben álltak a nyelvi rokonsággal vagy a történelmi hagyománnyal. Így például a svájciak a 15. században svédektől származtatták magukat: ezek a svédek, mint erre Guy Marchal nemrégiben megjelent monográfiájában rámutat, a Szentföldre indultak volna, amikor szétszóródtak;⁵ érdemes megjegyezni, hogy a svédek révén a svájciak a gótokkal is kapcsolatba kerültek, akik a középkorban igen nagy becsben álltak, mint lehetséges ősök.

A középkorban a nemzettudat – legalábbis egyetemes szinten – mint valami új jelenség indult fejlődésnek. Az ókorban a kutatók mindössze két olyan esetet jegyeztek föl, amelyek nemzettudatról árulkodnak: az egyik a héberek vagy izraeliták, akiknek messianisztikus vallási vízióvá alakult eredetmítosza összekapcsolódik hazájukhoz, az isteni „Ígéret földjéhez” való fanatikus ragaszkodásukkal, a másik pedig a görögök, akik politikai feldaraboltságuk ellenére, kulturális közösségük révén létre tudták hozni közös mitológiájukat és kialakítani azon meggyőződésüket, hogy felette állnak a barbároknak. A görögök nemzettudata később feloldódott a hellén kozmopolitizmus tengerében.

A nemzettudat fejlődésének útján kétségkívül ott találjuk a perzsákat is – a korai államiság idején – és a rómaiakat, amikor a pun háborúk folynak. Mindkét esetben azonban világbirodalom született, még mielőtt az államformáló erő felszívhatta volna az etnikai közösséget. Így a rómaiak helyi patriotizmusa még nem tudott latin nemzettudattá fejlődni, amikor Róma már a sztoikus emberieségen alapuló, a civilizált világ közösségét hirdető eszmét írta zászlájára. A rómaiak latinul beszéltek, de nem tartották megukat latinnak; a római államot úgy hozták létre, hogy az egyetlen

város kormányzására kialakított intézményeiket paradox módon kiterjesztették a világbirodalomra.

A kozmopolita római birodalomban nem volt hely a nemzeti közösségek számára. A különböző részein kitört lázadásokat megpróbálják ugyan nemzeti elszakadó mozgalmaknak betudni, de az első galliai lázadásokon és az Arminius-féle germániai felkelésen kívül kevés példát találni, amely ezt az értelmezést támasztaná alá. Egyébként pedig mindkét esetben a törzsi szeparatizmus továbbéléséről, és nem nemzeti mozgalomról volt szó. Ugyanez áll az 5–7. századi egyiptomi és szíriai monofizita eretnekmozgalmakra is, amelyek – mint ezt legutóbb Ewa Wipszycka igyekezett bebizonyítani – szintén nem magyarázhatók szír és kopt nemzeti szeparatizmussal.⁶

A népvándorlás idején a birodalmat megtámadó barbár törzsek sikerüket nagyrészt igen erős törzsi tudatuknak köszönhették. Amint erre Reinhard Wenskus⁷ rámutatott, a törzsek politikai organizmusok, s az őket alkotó legkülönbözőbb elemek a törzsi öntudatot és hagyományt hűen megőrző mag körül csoportosulnak. Ebbe az öntudatba beletartozik a közös eredetben való hit, a hősi múlt kultusza, a törzsi vallás, a szokásjog, olykor pedig a ruházat és egy erkölcsi normarendszer. A törzsbe beolvadó idegen elemek lemondtak saját hagyományukról és egy olyan folyamaton estek át, amelyet Wenskus „pszeudológiai identifikáció”-nak nevezett el. Az idegen elemek felszívása során a törzs olykor elfelejtette eredeti nyelvét, de ez mitsem ártott a törzsi öntudat fennmaradásának. Ugyanígy az új vallás – a kereszténység – felvétele sem gyengítette a törzsi öntudatot. Az a tény, hogy a germán törzsek egy jelentős része fölvette a kereszténységet, ill. annak egy válfaját, az ariánus hitet, csak megerősítette a római környezettől való különállásukat.

Róma nemigen tudott mit felmutatni a germán törzsi öntudat ellenében, holott ez igen jelentős szerepet játszott a germánok harciasságában, kezdeményező képességében és a harcok folyamán megmutatkozó kitartásában. A római társadalom felsőbb rétegei, amelyek érzelmileg igen erősen kötődtek az államhoz és a mediterrán római kultúrához, távolról sem alkottak egységet; a hagyományos vallás hívei és a keresztények kölcsönösen egymásra hártották a felelősséget az állami intézmények elzülése, valamint az állampolgárok önfeláldozó szelleme miatt; az Egyház sem tudta ellátni azt a feladatát, hogy megteremtse a társadalom ideológiai egységét, így maga is beleveszett a dogmatikai viták tengerébe: az állam hivatalosan vallott humanitarizmusa, amely szerint ő lett volna a béke, a rend és az igazság védelmezője, éles ellentétben állt az igazságtalan és min-

dig növekvő adók rendszerével, a hivatali elnyomással és a bírósági visszaélésekkel. Még a művelt rétegek körében is számosan akadtak, így pl. Szent Ágoston, akik úgy látták, hogy a birodalom saját hibás mechanizmusának súlya alatt hajlik meg, vagy Salvien de Marseille, aki a birodalom hanyatlását a Gondviselés igazságos ítéletének tekintette. A birodalom lakóinak zöme azonban nem kötődött érzelmileg az államhoz. Védekezett ugyan a barbárok erőszakos ténykedései ellen, de belenyugodott a már kiépült barbár uralomba, különösen akkor, ha ez egyszerűen az adóterhektől és a római tisztek visszaéléseitől való megszabadulást jelentette.⁸

A barbárok a birodalom területén építették ki többnyire tartós uralmukat. Hogy államuk mennyire volt stabil, az attól függött, hogy a hódítók milyen kapcsolatokat építettek ki a bennszülött lakossággal, hogy az új uralkodók az integrációra vagy inkább a szeparatizmusra törekedtek-e, végül pedig, hogyan viszonyultak a mediterrán civilizációhoz. Itt nehéz lenne végignézni az egyes államokon belüli helyzetet. Elég legyen itt csak annyit megjegyeznünk, hogy Nagy Theodoriknak az osztrigótok Itáliájában folytatott politikája, amelynek lényege a római civilizáció iránti türelem és tisztelet, valamint a gótok és rómaiak szigorú szétválasztása úgy, hogy az utóbbiak másodrendű állampolgároknak minősültek, végülis katasztrófához vezetett. Afrikában a vandálok önként tették magukévá a helyben talált civilizációt és nem elleneztek a helyi lakosság integrációját, amely mindazonáltal kénytelen volt belépni az arianus egyházba. A katolikusok üldözése csak elmélyítette a szakadékot a két közösség között, aminek következtében a vandál állam még az osztrigótokénál is hevesebb katasztrófába sodródott.⁹

Ezzel szemben a vizigótok, frankok, burgundok, végül pedig a longobárdok államaikban képesek voltak a társadalmi integráció megvalósítására. A vizigótok esetében komoly akadályt jelentett az, hogy úgy kötődtek az arianizmushoz, mint hagyományuk fontos részét képező valláshoz; a longobárdoknál a problémát egy alacsonyabb rendű kultúrához való kötődésük és a római állammal és civilizációval szemben elfoglalt ellenséges magatartásuk jelentette. A gyengeségüknél fogva legtoleránsabb burgundok államukba elég hamar integrálták a római és a germán elemet; egyfelől beleolvadtak a római népességbe, másfelől viszont ők adták öntudatukat és a nevüket. Államuk 534-ben történt szétesésének burgund földön mindössze a helyi szeparatizmus lett a következménye.¹⁰ A frankoknak jutott a legjobb osztályrész.

Azokban az államokban, ahol a hódítók és a római társadalom felsőbb rétegei között kompromisszum jött létre, kedvezően alakult a helyzet

egy olyan integráció létrejöttéhez, amely végülis egy homogén nemzet kialakulásához vezethetett. Itt két fajta ideológia összeütközésével állunk szemben: egyrészt ott van az újonnan jött germánok törzsi öntudata, másrészt pedig a helyi lakosság meglehetősen passzív kötődése a római civilizációhoz, és egyes római intézményekhez, így pl. az Egyházhoz is. Az egyedüli Itália kivételével, ahol a római államhoz való kötődés is megfigyelhető.

Mindazon barbár államokban, ahol létrejött a társadalmi integráció, a társadalom oly módon szerveződött, hogy a hódítók átvették a bentlakók nyelvét és vallását, viszont az ő törzsi öntudatuk, és gyakran nevük kerekedett felül. A törzsi öntudatban, egy kivételével, már fellelhetjük a tágabb nemzettudat legtöbb ismertetőjegyét. Ez a kivétel pedig a hazához mint konkrét földrajzi területhez való kötődés. A törzsi öntudat hordozóinak az új országban való tartós letelepedése, valamint lakóinak a közösségbe való beépülése tette lehetővé a nemzet létrejöttét.

Érdekes Spanyolország példája. Itt nyomon követhetjük a helybéli római elit fokozatos beolvadását a vizigót államba.¹¹ Az integráció még akkor is a hódítók civilizálásának és romanizálásának irányába haladt, amikor a vizigótok többsége ariánus volt. Az a kísérlet, hogy Spanyolországot a „törvényes” Justinianus császáron keresztül visszaszerezzék, kudarcba fulladt; de Afrikában, Szicíliában és Itáliában éppen az ellenkezője történt; a bizánciakat a spanyolországi római lakosság, köztük a katolikus krónikások, idegen betolakodóknak tekintik. Sevillai Isidore történeti munkáiban már úgy jelenik meg a spanyol haza szeretete, mint a spanyol urak tetteinek büszkesége, vagyis azoké a vizigótoké, akik a hatalmas róma összeomlását előidéztek, és Julien de Tolédo pedig egyszerűen csak spanyolokról beszél, nem különböztetve meg a gótokat a spanyolországi római lakoságtól. A királyi hatalom gyengesége a gót Spanyolországot az egyházi és világi méltóságok oligarchiájának területévé tette, és az állam iránti felelősséget az embereknek egy szélesebb körére ruházta. Amikor az arab invázió véget vetett a vizigót államnak, a spanyol nemzet már kialakulóban volt. Az elkövetkező évszázadok során megfigyelhető különféle törekvések dacára, és annak ellenére, hogy a Reconquista államain belül olyan különálló közösségek jöttek létre, amelyeknek mind megvoltak a maguk történelmi hagyományai, törvényei, gazdasági és nyelvi sajátosságai, Spanyolországnak a gót uralom alatti egysége eleven emlék maradt, és nagyban hozzájárult az újraegyesítés programjának megszületéséhez, amely program azután León és Kasztília királyainak vezérelve lett, de amely csak a 15. és 16. század során valósult meg.¹²

A vízigótok viszonylag magas kultúrszintje megkönnyítette számukra a római lakosságba való beolvadást; a vízigótok államában az írásbeli kultúra az állam fennállásának végéig viszonylag elterjedt volt, és a világiakra is kiterjedt. Kevésbé kedvező volt a longobárdok helyzete,¹³ akik itáliai tevékenységüket azzal kezdték, hogy megsemmisítették az összes római politikai, adminisztratív és egyházi intézményt. A római társadalom felsőbb rétegeit képviselők többsége menekülni volt kénytelen a bizánci helyőrségek által védett városokból, vagy ha nem, hát a hódítók pallosának esett áldozatul. Csak egy bizonyos idő elmúltával jelentek meg a helybéli lakosság számára bizonyos *modus vivendi*-t jelentő állam létrehozására vonatkozó elképzelések. Mindazonáltal a hódítók dühöngése és a lakosság terrorizálása végül nem maradt eredmény nélkül: a longobárdoknak soha sem sikerült saját hatalmuk alatt Itáliát újraegyesíteni, míg a bizánci uralom alatt maradt területeken élők megőrizték a hódítókkal szembeni gyűlöletüket, ez viszont lehetetlenné tette valamiféle „itáliai” közösség létrehozását. Itáliában lehetetlennek bizonyult az egész helyi lakoságnak a longobárd törzsi hagyománnyal való beoltása, mivel az emlékezetében Auduinnél és Alboinnél nevesebb ősokeket őrzött.

Mindazonáltal a longobárdoknak végül is, némi bizonytalanság és ellenállás után, sikerült létrehozniok saját államukat, amelyben helyet kapott egy igazi integrált közösség is; romanizáltak, átvették mindazt, ami megmaradt a római mezőgazdasági szervezésből, és – legalább részben – a városi életből, majd pedig az ariánus vallást a katolikussal cserélték föl. A római elit eltűnése megkönnyítette számukra azt a feladatot, hogy saját öntudatukat a megmaradt római lakosságba átültessék. A longobárd királyságban élő rómaiak ivadékai hamarosan longobárdoknak vagy lombardoknak hívják magukat. A címükben az egész Itáliára kiterjedő hatalmat követelő longobárd királyok törekvése azzal a furcsa következménnyel járt, hogy Itálián már csak a longobárd államot értik. Róma kívül esett ezen az Itálián: még a 11. században is azt írták VII. Gergelyről, hogy „néhány Itáliában töltött nap után visszatért Rómába.” A 7–11. század során külön longobárd-itáliai nemzettudat kialakulásáról beszélhetünk. Ennek stabilizációját persze megakadályozta a mindenütt jelen levő római történelem, amelyet a Római Birodalom minduntalan „megújítása” során emlegettek.

A birodalom területén megtelepedett népek közül a frankok futották be a legfényesebb karriert.¹⁴ Bár igen alacsony volt a kultúrszintjük, a katolicizmusra való korai áttérésük révén a galliai római társadalomban támaszra leltek a vízigót és burgund ellenfeleikkel folytatott harcaikban. A gallo-román arisztokrata, Tours-i Gergely már a 6. században anélkül,

hogy franknak vallotta volna magát, a frankokban az ország urait látta. A frankok erős törzsi öntudattal rendelkeztek, amelyet némi messianizmus is színezett, és amelyről, ha máshonnan nem, hát a száli törvény híres prológusából tudhatunk: gallo-román honfitársaik felruházták őket a trójai származás mítoszával, ami által az Aeneastól származó rómaiak testvérei lettek; mindennek nem csekély jelentősége volt a két etnikai csoport integrációja szempontjából. Ha a frank állam megmaradt volna Gallia határai között, semmi sem akadályozta volna meg a frank nemzettudat kialakulását, különösen akkortól kezdve, amikor Gallia északi részének szabad lakossága egyszer csak franknak kezdte hívni magát. Klodvig, hódítósaival már elérte a Rajna jobbpartját, utódai pedig vagy legyőzték, vagy le-törték az összes germán törzset, egészen a szláv előőrsökig.

Így a frankok újból egy birodalom közepén találták magukat, ez azonban meghaladta az egységesítésre irányuló lehetőségeiket. Valamennyi sorra meghódított germán törzsnek megvolt a maga külön hagyománya, törvénye és hazája, amelyet meg akart védeni a frankokkal szemben; a burgund szeparatizmus fellángolt; nyugaton a bretonok tiltakoztak a „frankká” válás ellen; Aquitánia lakosai, akik először szívesen vették, hogy a vizigótok uralmát a frank főnhatóság váltja fel, a 7. századtól kezdve kiváltak, kialakították a maguk másodlagos közösségét, amelynek egyre nyilvánvalóbb etnikai színezete a politikai különállást erősítette.

Erős törzsi öntudatuk dacára magukon a frankokon belül is egyre nyilvánvalóbb szakadás következett be: egyik részük romanizált, más részük viszont megőrizte a germán nyelvet. És ha ehhez még azt is hozzáteszszük, hogy ezt a két fogalmat, hogy „frankok” és „Frankhon” gyakran az egész államra és annak minden szabad lakójára kiterjesztették, és hogy a frank messianizmus szerint a frankokra hárul a kereszténység újraegyesítésének és megvédésének feladata, mindjárt megértjük, hogy a frank nemzet kialakulásának folyamata miért szenvedett csorbát, és államuk miért aprózódott fel. Most tegyük félre annak a problémának a vizsgálatát, hogy mi volt a katasztrófa elsődleges oka: hogy a széthullás vezetett a különböző frank csoportok közötti kapcsolatok meglazulásához, vagy pedig a kapcsolathány tette lehetővé a felbomlást. Azt semmiképp sem hagyhatjuk számitáson kívül, hogy amiképpen Spanyolországban a gót egység, úgy itt a frank egység hagyománya különféle alakokban élt tovább, és egészen a legújabbkori történelemig, számos politikai program alapját képezte.

A Verdun-i szerződés idején, 843-ban a keleti és nyugati frankok nem ébredtek annak tudatára, hogy a szerződés nem a három fivér uralmi kompetenciájának pillanatnyi felosztását jelentette, hanem az elszakadást.

Mikor negyven évvel később megkísérelték az újraegyesülést, kiderült, hogy az elszakadás végleges.¹⁵

Az egység gondolatát a Francia media vagy a Regnum Lotharii tartotta legtovább ébren, az az átmeneti rész tehát, amely hol a keleti államban, hol pedig a nyugatban kereste a helyét és amelyet erős szálak fűztek a karoling hagyományokhoz.¹⁶ Verdunban a nyelvi szubsztrátumot, mint a felosztás lehetséges kritériumát nem vették igazán tekintetbe, mégis jelentős szerepe volt a keleti és nyugati királyság későbbi fejlődésének alakulásában. A nyugati királyságnak, amelyből nem hiányzott teljesen a germán elem és amelynek arisztokráciája nagyrészt a frank nyelvet használta, szembe kellett néznie a román lakosság felsőbbrendűségével és Flandriát és Bretagne-t kivéve, tökéletesen romanizálódott. A francia karolingok végig beszélték a frank (tehát germán) nyelvet; az új dinasztia megalapítója viszont, Kapet Hugó, aleman származása és német anyja dacára sem beszélte ezt a nyelvet. A két királyság megkülönböztetésére az egyházi írók a 9. századtól kezdve használják a két klasszikussá vált nevet, Galliát és Germániát, bár soha nem következetesen (ami ma sokszor félreértésekre ad alkalmat).¹⁷ A 10. században némiképp tisztább lett a helyzet, mivel a nyugati királyságban a Karolingok felvették a *rex Francorum* címet, ezzel is hangsúlyozva, hogy ők a frank hagyomány örökösei, nem pedig a szász hercegek, akik megtették magukat a keleti királyság trónjának uraivá. Eredetileg a szász hercegek – I. Henrik személyében – nem nézték jó szemmel, hogy a Rajnától keletre a frankok uralkodnak a többi germán törzs fölött, éppen ezért csak ritkán használták a „frank” címet. I. Ottónak, amikor Aix-la-Chapelle-ban frank ruhában koronáztatta meg magát, újra vissza kellett nyúlnia a frank hagyományhoz, de végülis az új és fényesebb római császári cím háttérbe szorította a többit.

Az utolsó Karolingok ambíciói és büszke címei még a gondolat világra is kihatással voltak. A frankok királya címének használata azzal a következménnyel járt, hogy a név az alattvalókat is jelölte már, és hogy a Francia szó egyedül a nyugati királyságra vonatkozott. A *rex Francorum* cím a Karolingokról utódaikra, a kapetingekre szállt, akik ily módon megújították a frank történeti hagyományt, és idővel a Karoling dinasztiát is, amelytől a 12. századtól kezdve származtatták magukat.¹⁸

Míg a Regnum Francorum Kopasz Károly egész örökségét jelölte, a Francia név csak ennek északi részét (Burgundia és Aquitánia nélkül), és nem vonatkozott Bretagne-ra és Normandiára, amelyek független tartományokká emelkedtek. Francia egyébként az a terület volt, amelyet az 5. század vége felé a frankok gyarmatosítottak. Ugyanezek a már régóta romani-

zált frankok adták át a kialakulóban levő új etnikai közösségnek a frank hagyományt a trójai mítosszal, a messianizmussal és a karoling legendával együtt. Szerintük a Klodvig, vagy még inkább a legendabeli Faramond-féle frankoktól kiinduló etnikai vonal, amely egészen a korabeli frankokig tart, amely frankok közvetítésével Isten elvette a Szentföldet a hitetlenektől, abszolút töretlen. Ebben hittek a királyok is, akik megerősítették őseiktől, Dagobert-től és Clotaire-től származó előjogaikat.

Gyakran hangsúlyozzák, hogy milyen érdemeik voltak a Kapetingeknek Franciaország megalapításában és fölépítésében: ők növelték a királyi birtokot és ők kényszerítették engedelmességre a király vazallusait, akik mindaddig függetlenséget élveztek, s mindez persze Franciaország fogalmának a kiterjesztését is jelentette: Fülöp-Ágost a 13. század elején ezért cserélhette föl a hagyományos *rex Francorum* címet a *rex Franciae* címével. Ebben az időben már mindenki tudta, hogy Francia az egész államot jelöli.¹⁹ A francia Egyház által a francia királynak, mint „nagyon keresztény király”-nak adományozott hatalom, akit Isten különös kegyelemmel áldott meg: a Szentlélek által küldött szent olaj általi felkenéssel, valamint a gyógyítás csodálatos adományával, az egész nemzetre kiterjedt.²⁰ De azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a francia öntudat (amely eredetileg csak Franciaország északi részének lakóit jelentette!) a dinasztától függetlenül is fejlődött. Élt a karoling hagyomány is a lovagi énekekben, amelyeket Joseph Bédier ragyogó elmélete ellenére sem lehet 11. századi papoknak tulajdonítani; élt a „frankok” felsőbbségének tudata is, amely különösen a bárdolatlan szomszéd népekkel szemben nyilvánult meg úgy morális (lovagi erények, az Egyházhoz való hűség), mint kulturális (a műveltség virágzása, a művészetek fejlődése) vonatkozásában. A frank messianizmus új visszhangra talált az „Egyház legidősebb leánya” fogalmában, ami azt jelentette, hogy ő volt a keresztesháborúk szellemének hordozója, de ez a messianizmus csak gazdagodott a hazaszeretettel, a „dolce France” (édes Frankon) szerelmével, amely oly nagy hévvel jelenik meg a Roland énekekben vagy a többi hőskölteményben. Ehhez még hozzátehetjük a francia nyelv iránti szeretetet is, amely „est la plus délitabile à lire et à oïr que nule autre” (oly édes olvasásra és hallgatásra, mint semelyik más), amint ezt maguk a külföldiek is vallották (Martino de Canale).

A francia nemzettudat közvetlen kapcsolatban állt a frank-karoling hagyománnyal, csakhogy ezt alaposan átalakította. A franciák számára teljesen egyértelmű volt, hogy Nagy Károly franciául beszélt és azért uralkodott Németországban is, mivel bátor lovagjaival meghódította ezt az országot: „cels de France, qui les regnes conquierent” (franciákkal, akik meghó-

dították). Nagy Károly római császár is volt, így hát utódaira, a francia királyokra kell szálljon a császári korona; a német császárok trónbitorlók.

De vajon meddig terjedt ez a francia nemzettudat? Úgy tűnik, a franciáknak igen jelentős részét meghódította, nem csupán a papságot és a lovagságot, de minden bizonnyal a polgárságot is, sőt, még a parasztság bizonyos rétegei sem voltak mentesek tőle. Abból, hogy valaki francia volt, még nem következett feltétlenül valamiféle francia patriotizmus is, vagy az, hogy a nemzeti kötelék fontosabb lett volna a tájhoz való kötődésnél. A herceg vagy az angol király iránti hűség (amely király szintén beszélt franciául, és a francia kultúrkörhöz tartozott) a vazallusok számára fontosabb volt, mint a nemzeti hovatarozás. Azt is hozzá kell tennünk, hogy az Aquitániában lakó „provanszálók” a 12–13. században nem tekintették magukat franciáknak, sőt éppen saját nemzettudatuk kifermálásán fáradoztak, mikor az északi franciák meghódították őket.

Más úton járt a nemzettudat fejlődése a volt keleti frank államban, amely egészen a 11. századig nem is dicsekedhetett hivatalos elnevezéssel. 919-ben megszűnt a frank hegemonia, amelyet a bajorok, szászok, svábok és thüringiaiak oly nehezen viseltek: a kívülről fenyegető veszély, az egység fenntartására törekvő egyházi politika, az új egyeduralgó, a szász herceg energikus fellépése döntött annak a területnek a sorsáról, amelyet a 10. században hol Frank és Szász királyságnak hívtak, hol pedig valamelyik törzs nevére el neveztek el, vagy egyszerűen a Germánia földrajzi elnevezését használták. A szász dinasztiaiból származó királyok az Egyház segítségével végül megszilárdították a királyságot, és ez csak megerősítette a 9. századtól amúgy is egyre szorosabb kapcsolatokat a törzsek között.²¹ A legfontosabb tényező ebben a közös nyelv volt, amely a karoling-korszak idején már az irodalmi nyelv rangjára emelkedett. A *lingua theodisca* – a frank népnelv, amely nem azonos a latinnal, sem a *lingua rustica romana*-val – általános elnevezéssé, sőt, paradox módon egy nemzet nevévé vált.²² A folyamat kronológiáját firtató tudósok sorában én a magam részéről szkeptikus vagyok e nemzeti név korai datálását illetően. Gotchalk d'Orbais nézete szerint a *Theodisci* névvel csak azokat jelölték, akik a germán nyelvet használták, és nem általában a németeket. E nevek módosulásainak sorában fontos helyet foglal el az, hogy a *Theodisci*-t azonosították az ókori teutonokkal (*Theutonici*), így vált lehetővé a nemzeti egység oly módon való megteremtése, hogy valamennyi német törzset a teutonoktól származtattak. Ez persze lassú folyamat volt, amely a tudósok szobáiból indult el, nem pedig a társadalom legszélesebb köreiből: a *Deutsche* elnevezés későbbi, mint a teuton. Notker Labeo, aki a 10.

sz. vége felé a klasszikus irodalmat németre fordította és maga is németül írt saját nemzetéről, így fejezte ki magát: *wir Theutones* (mi teutonok). Így hát a nyelvhasználat még nem ismerte a *Deutsche* elnevezést, ezért élt a latin formulával.

A királyság növekvő ereje és elért sikerei inkább elősegítették a királysághoz való kötődést és a patriotizmus kialakulását, mint az új név megjelenése. Eckhard Müller-Mertens – véleményem szerint kellőképpen – bebizonyította, hogy a *Regnum Teutonicorum* (teuton királyság) vonatkozó, 920-as évszámmal ellátott megjegyzés az *Annales Iuvavenses maximi*-ben nem korabeli, mivel a *Regnum Teutonicorum* vagy *Teutonicum* először Itáliában bukkan föl a 10. és 11. század fordulóján, és Németországban csak 11. század második felében válik általánossá. Ezzel szemben az államhoz való kötődés és integritásáért való aggodalom már a 10. század második felében keletkezett irodalmi alkotásokban érezhető, így például a Widukind-féle Krónikában vagy Ruotger *Vita Brunonis*-ában. Brun de Querfurt pedig igazi német hazafi, amikor a *Theutonum tellus*-ről (Német föld) mint *delectabilis* és *desiderabilis Germaniá*-ról (édes és kívánatos Germánia) ír. Nála a *Teutones* kifejezés már minden németre vonatkozik. Megvan a közös nyelvük (innen van az, hogy III. Ottó szerint a németek *sui linguatici*) és megvannak nemzeti sajátosságai (*magnanimitas* – bátorság). Úgy tűnik, hogy a 10–11. század fordulója a társadalmi elit nemzet-tudatának kialakulásában ugrásszerű fejlődést jelent. A Brunnál fellelt tudatosság megnyilvánulásait találjuk kortársánál is, Thietmárnál, majd valamivel később pedig az utrechti Adalboldnál.²³

A német nemzettudat kialakulása folyamatát némiképp meggátolta az a tény, hogy a még nem „német” karakterű állam csak egy részét képezte az Itáliát és Burgundiát is magába foglaló császárság hatalmas struktúrájának, és így tökéletesen át volt itatva a keresztény univerzalista ideológiával. A császárok Augustusz és Traianus utódainak vallották magukat, és a katalógusokban a számok sorrendjét Augustusz elsősége szabta meg. Még császárrá koronázásuk előtt is a *rex Romanorum*, és nem *Teutonicorum* címet viselték. Az itáliai uralom és az újraegyesítésére való törekvés újabb és újabb nehézségeket vetett fel, amelyek háttérbe szorították a német ügyeket, különösen azt, hogy a hercegek és más feudális nagyurak javára tett engedmények az Alpokon túli területekért cserébe történtek.

A különállásra irányuló törekvések erősödtek. Igaz ugyan, hogy a császár-királyoknak sikerült felosztatniuk a régi törzsi fejedelemségeket, de ezek helyén olyan újabb területi egységek jöttek létre, amelyeknek különállása csak erősödött a szomszédok elleni csatározásokban. A szomszéd-

dos szláv területek meghódításával egyes területek olyan hatalmas uradalommá nőttek, amelyeknek urai teljes függetlenséget élveztek. Magában Németországban a Hohenstaufen dinasztia császárai kénytelenek voltak lemondani az egyre több megüresedő püspökség királyi haszonélvezetéről, és más királyi felségjogokról, s mindezt a helyi urak javára.

A régi törzsi különállási törekvések a megváltozott körülmények között erőre kaptak. A különböző törzsi dialektusok (beleértve azokat a dialektusokat is, amelyek a különböző, törzsi összetételű németeknek a néhai szláv területeken történt letelepedése eredményeképp jöttek létre), az eltérő jogszokások pedig elősegítették azt, hogy a 12–13. századtól kezdve az új területeken egy újfajta regionális öntudat alakuljon ki. A több csoportra oszló bajorokon, thüringiaiakon, szászokon, valamint a frankokon és svábokon kívül megjelenik egy különálló brandenburgi, mecklenburgi, osztrák, pomerániai némettudat is. Ezek a területek, amelyek nem csak a helyi dinasztia érdekeit védték a szomszédos területek hasonló fejlődésével szemben, hanem bizonyos mértékig az alattvalókéét is, olyan állandó karaktert nyertek, amely, kedvező körülmények között, nagyszerű kiindulópont lehetett különálló nemzetek kialakulásához. Ez történt meg visszavonhatatlanul az észak-nyugati (holland) területekkel, Svájjal, de hasonló történhetett az osztrákokkal és bajorokkal is.

Mindez nem jelenti azt, hogy a német nemzettudat eltűnt volna. A Hohenstaufen-időszakra éppen a nemzettudat elmélyülése és kiszélesedése a jellemző, mivel ekkorra esnek a katonai sikerek, a kulturális élet felvirágzása, a felnémet irodalom kibontakozása, valamint a gazdasági kapcsolatok fejlődése. A hódításként elkönyvelt itáliai katonai hadjáratok, amelyeknek dicsősége nem csupán a császárt illette meg joggal, hanem Alpokon túli lovagjait is, a szláv területek meghódítása, a kereszteshadjáratok során elfoglalt területek, mindez arra ösztökélte a németeket, hogy tudatára ébredjenek, hogy az idegenekkel szemben valami közösséget képeznek, s nemzeti küldetésüket messianisztikus feladatnak lássák, amellyel a kereszténységnek tartoznak. E feladat lényegét azután a politikai szupremácia gyakorlásában és a kereszténység külföldön való megvédésében látják; jelképe a német királyok kezében levő római korona volt.

És még egy paradoxon. A császárok itáliai politikája, amely erejüket egyre inkább kimerítette, s németországi pozíciójukat is gyengítette a 12. században, sőt még később is, fontos elemét képezte a német nemzettudatnak. Kevés német akadt akkoriban, aki hajlandó lett volna megválni az arany Róma képtől, bár sokan voltak, akik megértették, milyen veszélyes a hercegek hatalmának megnövekedése. A középső és alsó papság, az

alacsonyabb rendű lovagság körében, a városokban tovább élt a német hazafiság eszméje, amely Walter von der Vogelweide politikai verseiben ragyog fel a legtisztábban, és amelyet osnabrücker Jordan és Alexander von Roes politikai beszédei éltetnek. Ez a patriotizmus, megfelelő körülmények között a különállási törekvésekkel szemben ellenerőt képezhetett volna, de a 13–14. században ezek a körülmények még nem léteztek.

Olaszországban a nemzettudat kifejlődésében két tényező játszott döntő szerepet: a longobárd állam és a római hagyomány.²⁴ Az első nem tűnt el Nagy Károly hódításaival: szerkezeti felépítése továbbélt a Karolingok uralma alatt, és a 9. századtól kezdve az itáliai királyság tulajdonképpen a régi longobárd monarchia folytatása volt, az Itália újraegyesítésére való törekvésekkel együtt is. Azután, hogy a szász dinasztiából származó császárok uralmuk alá hajtották a királyságot, a longobárd urak, elég hosszú időn át, igyekeztek visszaszerezni a függetlenségüket és Pávia trónjára nem-német királyt ültetni. A római hagyományok megnövekedett súlya következtében azonban ezek a longobárd függetlenségi törekvések eltűntek, vagy jobban szólva, formájukban megváltoztak.

A Bizánc hatalma alatt álló itáliai területek továbbra is az Imperium Romanum-hoz tartoztak, amelyre a kozmopolitizmus és a keresztény univerzalizmus volt a jellemző. Az elgörögösödött császársággal szembeni idegenség-érzés fokozódása tovább lazította a még meglévő kapcsolatokat; A konstantinápolyi császár hatalmát még elismerő városok és vidékek eltűnése lehetetlenné tette az egységbe tömörülést, pedig ez ellenerőt jelenthetett volna Bizánccal és a longobárdokkal szemben. Ehelyett azonban kialakult az autonóm városok és autonómiára törő vidékek olyan együttese, amelynek tagjai a maguk módján igyekeztek megoldani belső problémáikat és megszervezni az ellenséggel szembeni védelmet. Ehhez alkalmazkodtak azután a dél-itáliai longobárd hercegségek, amelyek formálisan csak a Karoling hegemonia eltűnése óta, ténylegesen azonban már régóta függetlenséget élveztek. Dél-Itáliában kiváltképpen helyi különállással és hazafissággal találkozunk, de ez később átterjedt az észak-itáliai városokra is az itteni királyi hatalom erejének kimerülése után.

Ezen kívül ott volt Róma, amelynek lakossága a közösség nagyságának, elhivatottságának és különös jogainak meggyőződésében élt. A Róma nagyságával kapcsolatos hagyomány soha nem veszett ki; abban az állandó várakozásban éltek itt az emberek, hogy valami esemény egyszerre csak visszaállítja az Örök Város nagyságát. Sajnos a római hagyomány a pápai és császári univerzalizmus részét képezte. A pápa és a császár egyaránt fellevenítette ezeket a hagyományokat; ti. Szent Péter és a többi mártír, és

a császárok Rómájának legendáját. A római előkelők azonban, de a lakosság jelentős része is a köztársasági időkig nyúltak vissza a hagyomány-kutatásban: innen van a „senátori” cím, az SPQR kezdőbetűk, a hatalom székhelyét megtestesítő Capitolium újjáépítési tervei.

Róma azonban nem válhatott Itália újraegyesítésének központjává, mivel a rómaiak állandóan szemben álltak a hagyományosan gyűlölt lombárdokkal, akik szerintük a hódítók leszármazottai voltak. Csakis a császárok léptek fel az egyesítés érdekében, ugyanakkor azonban ugyanezek a császárok álltak az Alpokon túli fosztogató csapatok élén, akik „barbárok-ból”, németekből toborzódtak. Itália gyűlölte a barbárokat, és a 10–13. századi német betörések szemében a félszigetet elárasztó, 5. századi „barbár invázió” folytatásai voltak.

A 11. század során Lombardia és Toszkána jelentős folyamaton esett át. A városi közösségeket és az itáliai királyság longobárd hagyományait képviselő városi előkelőségeket egymás ellen uszító harcok során a városok maguk a római hagyomány mellett foglaltak állást, és a longobárd hagyományt, mint a hódítók hagyományát elvetették. Ekkoriban minden nagyváros tudni kezdte, hogy őt a rómaiak alapították, valamennyien Róma örökösének és műve folytatójának tekintették magukat, sőt voltak, amelyek az „Új Róma” elnevezéssel dicsekedtek. Ez egyaránt vonatkozik Pizára, Siennára, Firenzére, Milánóra, Mantovára vagy Veronára.

A római hagyomány újra közkinccsé lett, az egész Itáliában megtalálható római romok pedig nagyban hozzájárultak az ehhez kapcsolódó ideológia meggyökerezéséhez. A 11. század végétől kezdve megjelenik az itáliaiak (*Itali, Italici*) együttműködésének jelszava, amely az Alpokon túli népek egyre elviselhetlenebb behatolásai ellen irányul. Az eladdig igencsak gyenge és az ellentmondó érdekektől megosztott Lombárd Liga most először tudja maga mögött a barbárok elleni harcban az itáliai lakosságot. Az újraegyesítés hívei eddig a császári törekvéseket támogatták. Az Ottók korától egészen a 15. századig találni olyan itáliai hazafiakat, akik a császárságban Itália természetes uralkodóját látták, akit támogatni kell az ország újraegyesítéséért vívott harcában. Ilyen körülmények között Itália lehetett egyedül a restaurált keresztény császárság központja; ettől nem tudták elválasztani az itáliai hazát, mint különálló egységet. Itáliának a Regnum Teutonicumtól való elválasztásával VII. Gergely pápa megvetette az önálló karakterű félszigetnek az alapját. A Lombárd Liga, III. Sándor támogatásával még tovább ment, és az ország érdekeit elválasztotta a pápai érdekektől. Ettől kezdve a *Tedeschi* (németek) csakis mint betolakodók jelennek meg. Hasonló minősítést kaptak a franciák is a 13. században.

Azelőtt, hogy a német veszélyt a francia váltotta volna föl, történt valami, ami elősegítette az olasz öntudat kikristályosodását. Az apai ágon német származású II. Frigyes császár, aki ennek ellenére nem idegenként szerepelt Itáliában, harcot indított az ország egyesítéséért, így szembekeült úgy a városi különállással, mint a pápasággal, a félsziget újraegyesítésének legfőbb akadályával. Frigyes az addig külön életet élő Dél-Itáliát és Szicíliát megnyerte egész Itália ügyének, s felszólította az olaszokat, akiket a rómaiak leszármazottainak, vagy egész egyszerűen rómaiaknak tekintett, hogy működjenek közre a császárság felállításán, amelynek Róma lenne a központja. A császárság az ő elképzelésében a keresztény világ feletti hegemoniát megszerző Itália volt. Még azt is meg kell említenünk, hogy milyen szerepet játszott Frigyes az első olasz költői nyelv megteremtésében. Dante, aki Frigyeset a pokolba helyezte, mindazonáltal politikai elgondolásának folytatója volt. Mivel számot vetett a történelmi folyamatok visszafordíthatatlan jellegével, az olaszokat nem nevezte rómaiaknak, és, bár csodálta a latin nyelv tökéletességét, felismerte, hogy olaszul kell írni, a nyelv szépsége megindította, bár ennek fejlődését – a szomszédos népek nyelvvel összehasonlítva – igencsak hátráltatta az olaszok „római” tudata, így hát a latinnak kellett lennie a természetes nyelvnek. Dante Olaszország és az olasz egység szerelmese volt, s az olasz államok egymás elleni harcát testvérgyilkos háborúnak tartotta. A *Divina Commedia* szerzőjének közmopolitizmusáról szóló tézisek ellenére, a magam részéről én ezeket a műveket ama folyamat betetőzésének tartom, amelynek során az olasz nemzettudat kialakult.

Az eddigiekben a nemzettudat kialakulásának három útját vázoltam föl, s hangsúlyozni igyekeztem, hogy ezeknek közös gyökerük van, az ti., hogy a Nagy Károly-féle monarchia felosztása nyomán indult útnak ez a fejlődés, kivéve az olasz utat, amely nem kapcsolódott a frank öntudathoz. Ideje hát összegyűjtenünk a középkori nemzetek kialakulásának módjáról szerzett információinkat. Ebben még más példák is segítségemre lesznek, s ezek nem tartoznak a Karolingok Európájához. A középkori nemzet elvben egy államalkotta közösségként születik meg. Ez a közösség, pontosabban annak politikailag tudatos felső rétegei akkor válnak nemzetté, mikor a közös hagyomány (és nem annyira tényleges történelem, mint inkább a közös eredetmítosz) és a hazához, mint a letelepedésük helyéhez való kötődés, amelyet bizonyos érzelmi viszony színez nemesebbé, egyesíti őket. Az eredet nagyszerűségét és az ősök tetteit kinagyító hagyomány nagyban hozzájárult azon elképzelés kialakulásához, hogy a nemzetnek különös feladatai vannak az emberiséggel szemben, ugyanakkor pedig a nem-

zeti karakter különös pozitív vonásai képessé teszik e feladatok végrehajtására.

A kialakulóban levő nemzet magvát általában a „politikai nemzet” képezte, vagy a hatalomhoz közel álló csoport, amely felelősséget vállalt az állam sorsa miatt, és amely idővel megkaparintotta magát a hatalmat. A papság és a lovagság felsőbb rétegeit egyesítő csoporton belül a legnagyobb szerepet az értelmiségi elit játszotta, amely művein keresztül a nemzeti ideológiát nem csupán megszólaltatta, hanem azt a társadalom legszélesebb köreiben terjesztette is. Ezen ideológia jelentősége változó volt: az államot vagy a nemzeti értékeket fenyegető veszély érzete passzív formában elkötelezte a legszélesebb rétegeket is, de aktivizálta a lovagság jelentős részét, a polgárság felső rétegeit, s bizonyos értelemben és csak olykor a parasztságot is mozgósította.

A nemzettudat kiszélesedéséhez és elmélyüléséhez nagyban hozzájárult az egyház, pontosabban a papság azon köreinek tevékenysége, akik a monarchiával és a hatalmon levő csoporttal való együttműködésükben formálták ki a nemzeti ideológiát. A nemzeti egyházak más-más formát öltöttek, s különbözőségüket a saját színódusi törvénykezéssel, a külön liturgiához való ragaszkodásukkal, s legkivált a nemzeti szentek kultuszával igyekeztek fönntartani. Ez utóbbinak rendkívüli jelentősége volt a nemzeti ideológia széles körökben való terjesztésében: a nemzeti szimbólum szerepét Franciaországban Szt. Denis, Spanyolországban Szt. Jakab (különösen Kasztíliában), Lengyelországban pedig Szt. Stanislas játszotta. Az, hogy sem Németországban, sem pedig Olaszországban nem volt ilyen közös nemzeti kultusz, kétségkívül nagyban megnehezítette a nemzettudat kialakulását. Közép-Európa számos (északi és keleti) országában a nemzet szentje az uralkodó dinasztia egy kanonizált tagja volt. A krónikások mint valami magától értetődő dolgot emlegetik, mikor a szent egy döntő ütközetben a nemzet segítségére siet (pl. Szt. Vencseslas a chlumeci, vagy Szt. Stanislas a grunwaldi csatában stb.).²⁵

A nemzeti és vallási érzelmeket egyaránt felszívó nemzeti szimbólum a nemzet szentjeinek egyes relikviáiban öltött testet: így porhüvelyük egy darabjában, vagy egy állítólagosan hozzájuk tartozó tárgyban (Szt. Vencseslas lándzsája pl.). Nemzeti szimbólummá válhatott egy-egy világi hős-höz kapcsolódó tárgy is: a Zászló és a Kard Franciaországban Nagy Károly zászlaja és kardja volt, a királyi korona vagy az a trón, amelyen az uralkodókat megkoronázták.²⁶

A vulgáris nyelven írott irodalom megjelenésével és e nyelveknek a kancellári hivatalokban és az egyházban való fokozatos elterjedésével, ma-

ga a nyelv a nemzeti hovatarozás egyik kritériumává válhatott, sőt érzelmi kötődést is kiválthatott. Az irodalmi nyelv a beszélt nyelv dialektusaira rárakódott, a bírósági akták pedig eltörölték a területi különbségeket; így módon lehetett már azonosítani nyelvet és nemzetet a 13. század eleji Európa terminológiájában. A jog viszont, amely valaha a törzsi tudatnak volt lényeges eleme, inkább akadályt jelentett a nemzet kialakulásában és a különállási törekvések egyik fő alkotóelemévé vált.

A 13–14. század során alakult ki egy olyan európai nemzeti együttes, amely lényegében máig megmaradt. Azt sem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Spanyolországban és Olaszországban a nemzettudat kialakulásának folyamata még nem zárult le, sőt továbbra is nyitva maradt annak lehetősége, hogy a két félszigeten többféle nemzet szülessék. Nagy-Britanniában például három nemzet volt kialakulóban, mikor Skandináviában a közösség és a hagyományos megosztottság továbbfejlesztése közötti této-vázásnak lehetünk tanúi. Az sem volt világos, mi történik majd a Németalföldön, Poroszországban vagy Livóniában; keleten Oroszország éppen három etnikai közösségre készült bomlani.

Úgy gondolom, illő lenne mindezeket az észrevételeket azzal a végkövetkeztetéssel zárni, hogy a nemzet szerkezetének terén a középkorban keletkezett, de ma is érvényes valóság az általunk vizsgált korszakban fennálló lehetőségek valamelyikének a megvalósulása következtében alakult ki. Éppen e lehetőségek valóra válását a különféle típusú kapcsolatokban működő hatóerő tette lehetővé, hiszen ez az erő fogta össze végső soron magát a közösséget is. A nemzet ugyanis, Ernest Renan szavaival élve, a vállalt áldozatok által létrejött hatalmas szolidaritás, ahol a vállalandó áldozatok nem kis szerepet játszanak. A nemzet közös múltat feltételez, de egy kitapintható tényen keresztül a jelenben valósul meg: azáltal ui., hogy a közösség tagjai tisztán kifejezésre juttatják azon összehangzó óhajukat, hogy folytassák a közösen élt életet.²⁷

Jegyzetek

*A szöveg bővített változata annak az előadásnak, amely 1980. december 14-én hangzott el Kazimierz-ben a középkori Lengyelországban és Európában a nemzeti, állami és vallási tudatosság problémáiról tartott konferencián. A jegyzetek csak a legszükségesebb tudnivalókat és a legújabb irodalmat tartalmazzák.

1. B. Zientara: Struktury narodowe Ćedniowiecza. Próba analizy terminologii przedkapitalistycznych form świadomości narodowej (A középkori nemzet-struktúrák.

- Bevezetés a nemzettudat prekapitalista formáinak meghatározásába). „Kwartalnik Historyczny”, 1977. 287–311. Vö. *A. Gieysztor: Wigź narodowa i regionalna w polskim średniowieczu* (A középkori Lengyelország nemzeti és vallási kötelékei). In: *Polska dzielnicowa i zjednoczona*. Warszawa, 1972. 9–36.
2. *R. Jaworski: Zur Frage vormoderner Nationalismen in Ostmitteleuropa*. „Geschichte und Gesellschaft”, V. k. 1979. H. 3. 398–417. Vö. *S. Gawlas észrevételeivel nem publikált doktori disszertációjában: Polska świadomość narodowa w XIV i XV wieku* (A lengyel nemzettudat a 14–15. században). Hasonló irányban haladnak *J. Szűcs* kritikai észrevételei is: *Nationalität und Nationalbewusstsein in Mittelalter. Versuch einer einheitlichen Begriffssprache*. „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, XVIII. k. 1972. 1–38. és 245–265.
3. *R. Wenskus: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt*. Münster–Köln, 1956.; *R. Buchner: Geschichtsbild und Reichsbegriff bei Hermann Reichenau*. „Archiv für Kulturgeschichte”, II. k. 1960. 37–60.; *id.* Die politische Vorstellungswelt Adams von Bremen. uo., XLV. k. 1963. 15–69.; *F. Lotter: Die Vita Brunonis des Ruotger*. Bonn, 1958.; *E. Müller-Mertens: Regnum Teutonicum. Aufkommen und Verbreitung des deutschen Reichs- und Königsauffassung im frühen Mittelalter*. Weimar, 1970.; *W. Eggert: Das ostfränkisch-deutsche Reich in der Auffassung seiner Zeitgenossen*. Wien–Köln–Graz, 1973.; *id.* Identifikation und Wir-Gefühl bei mittelalterlichen Geschichtsschreibern bis zum Investiturstreit. „Philologus”, 123. 1979. 54–63. Lásd még a *B. Guenée* irányítása alatt készült gyűjteményes munkát: *Le métier d'historien au Moyen Age. Etudes sur l'historiographie médiévale*. Paris, 1977, valamint az alábbi, módszertani szempontból rendkívül fontos munkákat: *D. Třeštk: Kosmova Kronika. Studie k počátkům českého dějepiscetvi a politického myšlení*. Praha, 1968, és *J. Banaszkiewicz: Kronika Dzierzwy, XIV-wieczne kompendium historii ojczyznej* (Dzierzwa krónikája, XIV. századi nemzetörténeti kompendium). Wrocław, 1979.
4. *A. Borst: Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen der Völker*. I–IV. k. Stuttgart, 1957–1963.; *K. Pomian: Przeszość jako przedmiot wiary* (A múlt, mint a hit tárgya). Warszawa, 1968.; *L. Poljakov: Des mythes des origines au mythe aryen*. „Annales ESC”, 25. 1970. 408–433.; *A. Grau: Der Gedanke der Herkunft in der deutschen Geschichtsschreibung des Mittelalters* (Trojasage und Verwandtes). Dissz. Leipzig, 1938.; *M. Kippel: Die Darstellung der fränkischen Trojanersage in Geschichtsschreibung und Dichtung vom Mittelalter bis zur Renaissance in Frankreich*. Marburg, 1936.; *A. Ostmann: Die Bedeutung der Arthurtradition für die englische Gesellschaft des 12. und 13. Jahrhunderts*. Berlin, 1975.
5. *G. P. Marschal: Die formen Schweden in Schwyz*. Basel és Stuttgart, 1976.
6. *E. Wipszycka: Czy u schyłku starożytności istniały ruchy narodowe? (Az ókor vége felé voltak-e nemzeti megmozdulások?)* „Kwartalnik Historyczny”. 1977. 551–563.; lásd még *A. H. M. Jones: Were Ancient Heroes National or Social Movements in Disguise?* „Journal of Theological Studies.” N.S. X/2. 1959. 280–298.
7. *R. Wenskus: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Köln–Graz, 1961.

8. *P. Courcelle*: Histoire littéraire des grandes invasions germaniques. Paris, 1948.; *E. Sestan*: Stato e nazione nell' alto Medioevo. Ricerche sulle origine nazionali in Francia, Italia, Germania, Napoli, 1952.
9. *O. Bertolini*: Gothia e Romania. In: I Goti in Occidente. III. Settimana di studio del Centro italiano di studi sull' alto Medioevo. Spoleto, 1956. 11–33.; *K. F. Stroheker*: Die geschichtliche Stellung der ostgermanischen Staaten am Mittelmeer. „Speculum”, XII. k. 1961. 140–157. A keleti gótok és Nagy Theodorik politikájáról lásd *W. Ensslin*: Theodorisch der Grosse. München, 1947, és *E. Sestan*: id. mű (lásd a 8. jegyzetet). A vandálokról *Ch. Courtois*: Les Vandales et l'Afrique. Paris, 1955.; *H. J. Diesner*: Das Vandalenreich. Aufstieg und Untergang. Stuttgart, 1966.
10. *L. Böhm*: Geschichte Burgunds. Politik-Staatsbildungen-Kultur. Stuttgart, 1971.; *M. Chaume*: Le sentiment national bourguignon de Gondebaud jusqu'à Charles le Téméraire. „Mémoires de l'Académie de Dijon”, V. k. 1922, n° 4. 195–260.
11. A spanyolországi vízigótok és a vízigót állam történetéhez lásd *J. Strzelczyk*: Goci: rzeczywistość i legenda (A gótok: valóság és legenda) (sajtó alatt); *E. A. Thompson*: The Gots in Spain. Oxford, 1969.; *D. Claude*: Geschichte der Westgoten. Stuttgart, 1970.
12. *R. d' Abadal-i-de Vinyals*: A propos du legs visigothique en Espagne. In: Caratteri dei secolo VII in Occidente. V. Settimana di studio del Centro italiano di studi sull' alto Medioevo. Spoleto, 1958. II. k. 541–585.
13. *C. G. Mor*: Lo stato longobardo nel VII secolo. In Caratteri del secolo VII... I.k. 271–307.; *E. Sestan*: La composizione etnica della società in rapporto allo svolgimento della civitta in Italia nel secolo VII. uo. II.k. 649–677.; *O. Bertolini*: Roma e i Longobardi. Roma, 1972.
14. *G. Kurth*: Etudes franques. I–II. k. Paris, 1919.; *F. Petri*: Germanisches Volserbe in Wallonien und Nordfrankreich. Die fränkische Landnahme in Frankreich und den Niederlanden und die Bildung der westlichen Sprachgrenze. Bonn, 1937.; *F. Lot*: Naissance de la France. Paris, 1948.; *E. Ewig*: Volkstum und Volksbewusstsein im Frankreich des 7. Jahrhunderts. In: Caratteri del secolo VII... II. k. 587–648.; *E. Zöllner*: Die politische Stellung der Völker im Frankreich. Wien, 1950.; *M. H. Serejski*: Idea jedności Wien, 1950.; *M. H. Serejski*: Idea jedności karolińskiej. Studium nad geneza wspólnoty europejskiej w średnowieczu (A karoling egységesszme. Az európai közösség genezise a középkorban). Warszawa, 1937.
15. Der Vertrag von Verdun. Neun Aufsätze zur Begründung der europäischen Völker- und Staatenwelt. kiadta: *Th. Mayer*. Leipzig, 1943. *G. Tellenbach*: Die Entstehung des Deutschen Reiches. 3. kiadás. München, 1947.; *L. Halphen*: Charlemagne et l'Empire Carolingien. Paris, 1949.; *H. Fichtenau*: Das Karolingische Imperium. Soziale und geistige Problematik eines Grossreiches. Zürich, 1949.; *F. Lot*: Naissance...
16. *E. Hlawitschka*: Lotharingen und das Reich an der Schwelle der deutschen Geschichte. Stuttgart, 1968.
17. *M. Lugge*: Gallia und Francia im Mittelalter. Untersuchungen über den Zusammenhang zwischen geographischhistorischer Terminologie und politischen Denken vom 6. bis 15. Jahrhundert. Bonn, 1960.

18. *K. F. Werner*: Die Legitimität der Kapetinger und die Entstehung des Reditus regni Francorum ad stirpem Karoli. „Welt als Geschichte“, 12. 1952. 203–226.
19. *B. Guenée*: Etat et nation en France au Moyen Age. „Revue Historique“, 237. 1967. 17–30.
20. *J. R. Strayer*: France, the Holy Land, the Chosen People, the Most-Christian King. In: Action and Conviction in Early Modern Europe. Essays in Memory of E. H. Harbison. Princeton, 1969. 3–16.
21. *Vö. E. Müller-Mertens*: Regnum Teutonicum; *W. Eggert*: Das ostfränkisch-deutsche Reich...; *G. Tellenbach*: Die Entstehung...; *M. Lintzel*: Die Anfänge des Deutschen Reiches. München und Berlin, 1942.; Die Entstehung des Deutschen Reiches (cikkgyűjtemény). Kiadta *H. Kämpf*. 3. kiadás. Darmstadt, 1971.; *H. Beumann*: Die Bedeutung des Kaisertums für die Entstehung der deutschen Nation im Spiegel der Bezeichnungen von Reich und Herrscher. In: Nationes In: Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter. Sigmaringen, 1978. 317–365.; *C. Brühl*: Die Anfänge der deutschen Geschichte. Wiesbaden, 1972.
22. A folyamat körüli vitáról a legjobb tájékozódást a *H. Eggers* kiadásában megjelent Die Volksname Deutsch c. cikkgyűjtemény nyújtja. Darmstadt, 1970; ezen kívül: *H. Thomas*: Regnum Teutonicorum-Duitiskono richi? Bemerkungen zur Doppelwahl des Jahres 919. „Rheinische Vierteljahrsblätter“, 40. 1976. 17–45.; *K. H. Rexroth*: Volkssprache und werdendes Volksbewusstsein im ostfränkischen Reich. In: Nationes I... 275–315.; *W. Schroeder*: Zum Verhältnis von Lateinisch und Deutsch um das Jahr 1000. Uo. 425–438.
23. *C. Brühl* (lásd a 21. jegyzetet) úgy tűnik, ekkorra teszi Németország történelmének kezdetét: II. Henriket az első német királynak tartja (persze bizonyos korlátozásokkal); az Ottók korát a frank korszak, a keleti frank állam folytatásának tartja. *E. Müller-Mertens* viszont úgy tartja, hogy az investitúra-harcok idején kristályosodott csak ki a német nemzet tudat, és az 1122-es wormsi konkordátum után vált ki Németország abból a zavaros egyvelegből, amit az Ottók és a Henrikek Regnum-Imperium-a jelentett (Regnum Teutonicum... 375 sk.); lásd még legújabb munkáját: Die Reichsstruktur im Spiegel der Herrschaftspraxis Ottos des Grossen. Berlin, 1980. 68. sk.
24. *G. Volpe*: Italia che nasce. Firenze, 1969.; *W. Goetz*: Die Entstehung der italienischen Nationalität és *idem*: Das Werden des italienischen Nationalgefühls. In: *idem*: Italien in Mittelalter. I. k. Leipzig, 1942. 6–69., 61–124.; *F. Schneider*: Rom und Romgedanke im Mittelalter. München, 1926.; *P. E. Schramm*: Kaiser, Rom und Renovatio. I–II. k. Leipzig und Berlin, 1929.; *E. Kantorowicz*: Kaiser Friedrich der Zweite. 3. kiadás. Berlin, 1931.; *A. Buck*: Zur Geschichte des italienischen Selbstverständnisses im Mittelalter. In: Medium Aevum Romanicum. Festschrift für Hans Rheinfelder. München, 1963. 63–77.; *idem*: Dante und die Ausbildung des italienischen Nationalbewusstseins. In: Nationes I... 489–503.; *M. Handelsman*: System narodowopolityczny Coli di Rienzo (Cola di Rienzo politikai rendszere). In: *idem*: Sredniowiecze polskie i powszechnie. Wybór pism. Warszawa, 1966. 233–327.
25. *G. M. Spiegel*: The Cult of Saint Denis and Capetian Kingship. „Journal of Medieval History” 1. 1975. 43–69.; *F. Graus*: Der Heilige als Schlachtenhelfer. Zur Nationalisierung einer Wundererzählung in der mittelalterlichen Chronistik. In:

- Festschrift für Beumann zum 65. Geburtstag. Sigmaringen, 1977. 330–348.
26. *H. Meyer*: Die Oriflamme und das französische Nationalgefühl. „Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen“, Phil-Hist. Klasse. 1930. 95–135.; *H. Loomis-Hibbard*: L'Oriflamme de France et le cri Montjoie au XIIe siècle. „Le Moyen Age“, 65. 1959. 469–499.; *J. Déer*: Die Heilige Krone Ungarns. Wien, 1966.; *R. Schmidt*: Die Einsetzung der böhmischen Herzöge auf den Tron zu Prag. In: *Nationes I...* 439–463. Lásd még *D. Třeštík* a 3. jegyzetben idézett munkáját.
27. *E. Renan*: Qu'est ce qu'une nation? Paris, 1882. 27.